

Research Paper

Qur'anic Parables: Typology and Educational Functions in the Guidance of Audiences

Sayed Mahdi Rahmati ^{*1} , Fatemeh Khorasani ²

¹ Associate Professor of Qur'anic Sciences and Hadith Studies, Faculty of Humanities, Gonbad Kavous University, Gonbad Kavous, Iran, rahmati@gonbad.ac.ir

² M.A. in Qur'anic Sciences and Hadith Studies, University of Mazandaran, Iran, fatemekhorasani1372@gmail.com

[10.22080/qhs.2026.6552](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6552)

Received:

November 6, 2025

Accepted:

March 1, 2026

Available online:

March 16, 2026

Extended Abstract

1. Problem Statement and Research Background

The Holy Qur'an, as the final divine revelation, employs diverse rhetorical and pedagogical techniques to convey its guidance, among which parables (amthāl) hold a distinctive position. Qur'anic parables transform abstract theological, moral, and spiritual concepts into concrete and experiential images, thereby enhancing comprehension and deepening the impact of divine teachings. By drawing imagery from nature, daily life, historical events, and social realities, they bridge the gap between the unseen and human perception, ena-

bling the audience to grasp profound truths in accessible form. Beyond their literary and rhetorical beauty, Qur'anic parables function as a central component of the Qur'anic system of guidance and moral education. They stimulate reflection, emotional engagement, and behavioral transformation, contributing to ethical formation and spiritual development. Although extensively studied, existing scholarship has largely focused on descriptive and rhetorical analyses of individual parables. Less attention has been given to the relationship between their typology and their educational functions. This gap necessitates a comprehensive study that in-

***Corresponding Author:** Sayed Mahdi Rahmati

Address: Gonbad Kavous University, Gonbad Kavous, Iran.

Email: rahmati@gonbad.ac.ir

tegrates structural classification with pedagogical analysis.

2. Conceptual Framework

The term *mathal* in Arabic linguistic and rhetorical traditions encompasses meanings such as similarity, resemblance, model, and illustration. In the Qur'anic context, however, it functions as more than a simple comparison; it is a cognitive and pedagogical tool that brings abstract realities closer to human understanding. Qur'anic parables establish connections between the sensible and intelligible realms, facilitating reflection, value internalization, and moral transformation. Understanding them therefore requires a multidimensional approach that includes linguistic, rhetorical, theological, and educational perspectives simultaneously.

3. Methodology

This research adopts a descriptive-analytical approach based on library research and textual analysis. The study first examines the concept of *mathal* in classical linguistic and Qur'anic sources. It then classifies Qur'anic parables according to structural and rhetorical criteria, analyzes their literary features, and finally investigates their educational and guidance-oriented functions. By combining typological classification with functional interpretation, the study aims to demonstrate how Qur'anic parables serve as effective instruments for moral and spiritual guidance.

4. Findings and Discussion

The analysis identifies three main categories of Qur'anic parables: explicit parables (*al-mathal al-muṣarraḥ*), implicit parables (*al-mathal al-kāmin*), and proverbial expressions (*al-mathal al-mursal*). Explicit parables involve direct use of comparative expressions and represent the most common form. They employ vivid imagery to depict states such as faith, disbelief, guid-

ance, and misguidance, enabling immediate comprehension of moral lessons. Implicit parables lack explicit comparative markers and instead present concise moral statements that function analogically. Their brevity encourages contemplation and facilitates internalization of ethical principles, often resembling proverbial wisdom. Proverbial expressions consist of Qur'anic statements that, due to their universality and enduring relevance, have acquired proverbial status over time. These expressions transcend historical contexts and continue to function as enduring moral references. Structurally, Qur'anic parables are characterized by several key features. First, their narrative orientation links moral principles to stories and historical accounts, making abstract ideas tangible. Second, their universality ensures relevance across cultures and time periods by focusing on enduring aspects of human nature. Third, their strong symbolic and imaginative capacity creates vivid mental images that reinforce emotional and moral impact. Functionally, Qur'anic parables serve four major educational purposes. First, they facilitate understanding of metaphysical realities such as faith, resurrection, reward, and punishment by translating them into familiar images. Second, they encourage virtuous behavior by portraying the positive consequences of moral actions and reinforcing ethical motivation. Third, they employ a system of praise and blame by presenting contrasting models of behavior, enabling moral evaluation and choice. Fourth, they function as a corrective mechanism by warning against deviant behaviors such as arrogance, hypocrisy, and greed through striking and often cautionary imagery. Collectively, these functions show that parables are integral to Qur'anic moral pedagogy rather than merely literary devices.

5. Conclusion

This study concludes that Qur'anic parables constitute a foundational element of the Qur'an's educational and guidance-oriented discourse. They are not merely rhetorical embellishments but sophisticated pedagogical instruments designed to communicate religious truths and shape ethical character. Their typological diversity—explicit, implicit, and proverbial—reflects the diversity of their educational aims. Their effectiveness is further en-

hanced by narrative structure, universality, and symbolic richness. Overall, Qur'anic parables play a crucial role in making abstract concepts intelligible, motivating moral conduct, reinforcing ethical evaluation through contrast, and preventing deviant behavior. By engaging cognitive, emotional, and behavioral dimensions simultaneously, they contribute to the internalization of values and the broader Qur'anic mission of moral and spiritual reform.

References

- Ibn al-Athir, Muhammad bin Abd al-Karim. (1376 AH). *Al-Mathal al-Sa'ir fi Adab al-Katib wa al-Sha'ir* [The Flowing Proverb in the Etiquette of Scribes and Poets]. Cairo: Dar Nahdat Misr for Printing and Publishing.
- Ibn Sallam, Abu Ubayd al-Qasim al-Harawi. (1980 AD). *Al-Amthal* [The Proverbs]. Mecca: Dar al-Ma'mun for Heritage.
- Ibn Qayyim al-Jawziyya, Muhammad bin Abi Bakr. (1406 AH). *Al-Amthal fi al-Qur'an al-Karim* [Proverbs in the Holy Qur'an]. Tanta: Maktabat al-Sahaba.
- Tawfiq, Abu Ali. (1408 AH). *Al-Amthal al-'Arabiyya wa al-'Asr al-Jahili* [Arabic Proverbs and the Pre-Islamic Era]. Beirut: Dar al-Nafa'is.
- Al-Zamakhshari, Abu al-Qasim Jar Allah Mahmud bin Umar. (1977 AD). *Al-Mustaqsi fi Amthal al-'Arab* [The Comprehensive Inquiry into Arabic Proverbs]. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Al-Zayn, Samih Atif. (1421 AH). *Al-Amthal wa al-Mathal wa al-Tamathul wa al-Mathalat fi al-Qur'an al-Karim* [Proverbs, Parables, and Similarities in the Holy Qur'an]. Cairo: Dar al-Kitab al-Misri.
- Sobhani, Ja'far. (1420 AH). *Al-Amthal fi al-Qur'an al-Karim* [Proverbs in the Holy Qur'an]. Qom: Imam al-Sadiq Foundation.
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. (1390 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* [The Balance in the Interpretation of the Qur'an]. Beirut: Al-A'lami Foundation for Publications.
- Al-Askari, Abu Hilal Hasan bin Abd Allah. (1408 AH). *Jamharat al-Amthal* [The Collection of Proverbs]. Beirut: Dar al-Jil.
- Al-Maydani, Ahmad bin Muhammad. (1366 SH). *Majma' al-Amthal* [The Collection of Proverbs]. Mashhad: Cultural Department of Astan Quds Razavi.

علمی

امثال قرآن: از گونه‌شناسی تا کارکردهای تربیتی در هدایت مخاطبان

سید مهدی رحمتی^{۱*}، فاطمه خراسانی^۲

^۱ دانشیار علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گنبد کاووس، گنبد کاووس، ایران، rahmati@gonbad.ac.ir
^۲ کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه مازندران، fatemekhorasani1372@gmail.com

[10.22080/qhs.2026.6552](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6552)

چکیده

گفتمان وحیانی قرآن کریم برای تحقق هدف هدایت و تربیت انسان، از شیوه‌های بیانی متنوع و هدفمندی بهره می‌برد که «مثل» یکی از کارآمدترین آن‌ها در انتقال معارف اعتقادی، اخلاقی و رفتاری به‌شمار می‌آید. امثال قرآنی با نزدیک‌سازی مفاهیم معقول و انتزاعی به امور محسوس و تجربه‌پذیر، زمینه فهم عمیق پیام الهی را برای طیف گسترده‌ای از مخاطبان فراهم ساخته و از رهگذر قالب‌بندی معارف وحیانی در ساختارهایی ملموس و ذهن‌پذیر، به ماندگاری و اثرگذاری پیام قرآن - متناسب با اقتضائات خاتمیت - انجامیده است. این شیوه بیانی، افزون بر جذب مخاطبان نخستین وحی، بستری پویا برای تعقل و بازخوانی مستمر آموزه‌های قرآنی در ادوار بعدی فراهم آورده است. پژوهش کتابخانه‌ای حاضر که به شیوه توصیفی - تحلیلی سامان یافته، با هدف تبیین مسیر «از گونه‌شناسی تا کارکرد»، به دسته‌بندی انواع امثال قرآن کریم و بررسی نقش تربیتی و هدایتی آن‌ها در مواجهه با مخاطبان می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تنوع در گونه‌های مثل‌پردازی و پیوند آن‌ها با عناصر عینی همچون طبیعت و تجربه زیسته، بر میزان مانایی و تأثیرگذاری هدایتی مثل‌ها افزوده است. هدف تربیتی، درون‌مایه مشترک تمامی گونه‌های امثال قرآن بوده و این قالب‌های بیانی با رویکردهایی همچون آگاهی‌بخشی، موعظه و تشویق به نیکی، کارکردی بنیادین در فرآیند هدایت و اصلاح رفتار مخاطبان ایفا می‌کنند.

تاریخ دریافت:

۱۵ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۰ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۵ اسفند ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

امثال قرآنی، گونه‌شناسی، کارکردهای تربیتی، هدایت دینی، اصلاح رفتار

* نویسنده مسئول: سید مهدی رحمتی

آدرس: دانشگاه گنبد کاووس، گنبد کاووس، ایران.

ایمیل: rahmati@gonbad.ac.ir

۱ مقدمه

فهم روشمند و عمیق متن قرآن کریم و دستیابی به مقاصد هدایتی آن، از بنیادی‌ترین کارویژه‌های علوم قرآن به‌شمار می‌آید؛ چراکه کارآمدی قرآن در هدایت فرد و جامعه، در گرو کشف صحیح لایه‌های معنایی کلام وحی و دریافت جهت‌گیری‌های هدایتی آن است؛ امری که به پویایی اندیشه دینی و استمرار نقش اجتماعی قرآن می‌انجامد (معرفت، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۷). از این رو، قرآن کریم برای تحقق این هدف، از شیوه‌های بیانی متنوع و هدفمندی بهره گرفته است که هریک متناسب با سطح ادراک مخاطب و غایت تربیتی مورد نظر سامان یافته‌اند. در همین راستا، قرآن کریم با تأکید بر اصل «تصریف» و تنوع در بیان، از راه‌های گوناگون زبانی و محتوایی، هدایت و بیدارسازی بشر را دنبال کرده است. آیات متعددی با تصریح به ماده «صرف» و مشتقات آن، از تنوع شیوه‌های هدایتی قرآن خبر می‌دهند؛ شیوه‌هایی که با کاربست قالب‌هایی چون خبر، استفهام، نفی و اثبات، قصص و تمثیل، زمینه اقامه برهان و اتمام حجت بر مخاطبان را فراهم ساخته‌اند (انعام/۴۶، ۶۵ و ۱۰۵؛ اعراف/۵۸؛ اسراء/۴۱؛ طه/۱۱۳؛ احقاف/۲۷). در میان این شیوه‌های متنوع، تمثیل به‌عنوان یکی از کارآمدترین ابزارهای بیانی قرآن کریم، جایگاهی ممتاز در انتقال مفاهیم ژرف اعتقادی، اخلاقی و تربیتی دارد (اسراء/۸۹؛ کهف/۵۴). امثال قرآنی با تکیه بر عناصر آشنا و هماهنگ با فطرت انسانی و با بهره‌گیری از پدیده‌های طبیعی و تجربه‌های زیسته بشر، معانی معقول و انتزاعی را در قالب‌هایی محسوس و ذهن‌پذیر عرضه می‌کنند. این ویژگی، افزون بر تسهیل فهم آیات، در تحقق وعده الهی آسان‌سازی دریافت قرآن نقش‌آفرین بوده است (قمر/۱۷، ۲۲، ۳۲ و ۴۰) و به ماندگاری و اثرگذاری پیام وحی در طول تاریخ انجامیده است. بررسی روایات معصومان (ع) نیز گواه روشنی بر اهمیت امثال قرآن در فرایند هدایت و تربیت انسان است. امام علی (ع) در توبیخ قاضی‌ای که به فهم امثال قرآن توجه نداشت، ناآگاهی از مراد الهی در این حوزه را

مساوی با هلاکت فردی و اجتماعی دانسته است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۱۲۱). همچنین امام صادق (ع) تأمل و تفکر در امثال قرآن را ضروری شمرده و عبور سطحی از کنار آن‌ها را نهي کرده است (کبیر مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۴۶۱). این رویکرد در میان عالمان مسلمان نیز استمرار یافته و پژوهشگرانی چون محمد بن جنید صوفی بغدادی از نخستین مدونان مستقل در این حوزه معرفی شده‌اند؛ افزون بر آن، برخی اندیشمندان، شناخت امثال قرآنی را زمینه‌ساز اصلاح رفتار و اجتناب از معصیت دانسته‌اند (سبحانی، ۱۴۲۰، ص ۲۶-۲۷؛ شافعی، ۲۰۰۹، ص ۴۱). با وجود این تأکید گسترده در منابع قرآنی، روایی و تفسیری، بررسی پژوهش‌های موجود نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از مطالعات انجام‌شده یا به تبیین لغوی و تفسیری امثال قرآن بسنده یا آن‌ها را به‌صورت پراکنده و غیرنظام‌مند بررسی کرده‌اند و کم‌تر به گونه‌شناسی روشمند امثال قرآن با تمرکز بر کارکردهای تربیتی و هدایتی آن‌ها پرداخته‌اند. افزون بر این، نسبت میان شیوه‌های بیانی مثل‌پردازی و نقش آن‌ها در جهت‌دهی، تعدیل و اصلاح رفتار مخاطبان، غالباً به‌صورت مستقل و تحلیلی واکاوی نشده است. بر اساس این، پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، می‌کوشد ضمن گونه‌شناسی امثال قرآن کریم، پیوند آن‌ها را با اهداف تربیتی و هدایتی قرآن تبیین کند. پژوهش پیش رو در ادامه، پس از مرور پیشینه تحقیق، به تبیین مفهوم «مثل» در قرآن کریم می‌پردازد. آن‌گاه به گونه‌شناسی امثال در قرآن پرداخته و سپس براساس این گونه‌ها، کارکردهای تربیتی آن‌ها را در فرایند هدایت واکاوی می‌کند.

۲ پیشینه تحقیق

اهمیت و جایگاه موضوع امثال قرآن تا بدان‌جاست که پژوهشگران و نگارندگان منابع علوم قرآن، همواره بخشی مستقل را به بررسی این مقوله اختصاص داده‌اند. این توجه گاه به تدوین آثاری مستقل و گاه به نگارش فصل‌ها و مدخل‌هایی در

قرآنی در همه عصرها و نسلها تأکید کرده است. با وجود نقش مهم این پژوهش‌ها در تبیین ابعاد معرفت‌بخشی، نمادپردازی و فراتاریخی بودن امثال، غالباً به صورت موردی، موضوع‌محور یا محدود به یک بعد خاص سامان یافته‌اند. نسبت میان گونه‌های مختلف مثل‌پردازی قرآنی و نقش آن‌ها در تغییر، تعدیل و جهت‌دهی رفتار مخاطبان، به‌ویژه از منظر ستایش و نکوهش صفات اخلاقی، به‌طور مستقل و نظام‌مند بررسی نشده است. از این رو، زاویه دید پژوهش حاضر، پرهیز از تکرار مباحث کلی یا بازخوانی صرف دستاوردهای پیشین است. این تحقیق با رویکردی نظری و کاربردی، ضمن گونه‌شناسی امثال قرآن کریم، به واکاوی چرایی و چگونگی کاربست آن‌ها در معجزه خاتم، با تأکید بر کارکردهای تربیتی و نقش امثال در اصلاح رفتار فردی و اجتماعی می‌پردازد.

۳ مفهوم‌شناخت امثال و خاستگاه قرآنی آن

برای تبیین معنای «امثال»، نخست لازم است واژگان مرتبط چون «مِثْل»، «مِثَال»، و «مَثَل» مورد واکاوی قرار گیرند. بررسی معاجم لغوی نشان می‌دهد این واژه‌ها معانی متعددی چون «تسویه، مماثلة، حجت، صفت، خبر، مقدار، قصاص، قالب و انتصاب» دارند (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۲۹۶؛ جوهری، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۸۱۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۷۵۹؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۶۱۲؛ زبیدی، ۱۹۶۵، ج ۳۰، ص ۳۷۹-۳۸۱). با این حال، محور مشترک این معانی، مفاهیمی مانند مشابهت، الگوپذیری، مقابله و حرکت در مسیر همسان در دو ساحت مادی و معنوی است. به عبارت دیگر، «مَثَل» در اصل به معنای «شبيه» و «نظير» است و به صورت استعاری در معانی حال، صفت و قصه‌ای هم‌مضمون به کار رفته است (زرکشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۹۰). قرآن کریم نیز در اغلب موارد، واژه «مَثَل» را در همین معنای نزدیکی و همگونی دو امر به کار برده و آن را با اوج فصاحت و بلاغت، برای تقریب معقول به محسوس

دائرةالمعارف‌های قرآنی منجر شده است. بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده در حوزه امثال قرآن را می‌توان به دو رویکرد کلی تقسیم کرد: نخست، آثاری که با نگاهی کلان و گزارش‌محور، به تبیین سوره‌به‌سوره امثال قرآن و ویژگی‌های ادبی و تفسیری آن‌ها پرداخته‌اند؛ دوم، پژوهش‌هایی که با تمرکز بر مسأله‌ای خاص، هدفی معین یا آیاتی محدود، به موردکاوی امثال قرآن پرداخته‌اند. در دسته نخست، آثاری چون *الأمثال فی القرآن الکریم* (ابن قیم الجوزیه)، *الأمثال فی القرآن الکریم* (سبحانی تبریزی)، *امثال القرآن* (مکارم شیرازی) و *امثال قرآن* (حکمت) قابل ذکر هستند. این آثار با پرهیز از ورود به مسائل جزئی و مناقشات موردی، تصویری جامع از جایگاه مثل‌پردازی در قرآن کریم ارائه داده و گونه‌های مختلف امثال را در چارچوبی کلی معرفی کرده‌اند. با این حال، تمرکز این آثار بیش از آنکه بر گونه‌شناسی تحلیلی و کارکردهای تربیتی امثال باشد، بر گزارش و تفسیر عمومی امثال قرآنی متمرکز بوده است. در مقابل، پژوهش‌های دسته دوم با رویکرد مسأله‌محور، ارتباط نزدیک‌تری با موضوع تحقیق حاضر دارند. این مطالعات با تمرکز بر یک پرسش مشخص یا زاویه‌ای محدود، به تبیین کارکردهای معرفتی، معنایی یا تربیتی امثال قرآن کریم پرداخته‌اند. از جمله مهم‌ترین این پژوهش‌ها می‌توان به مقاله «نقد پندار غیرمعرفت‌بخشی امثال قرآن» (حسینی، ۱۳۹۲) اشاره کرد که با هدف پاسخ‌گویی به شبهه بی‌ثمر بودن امثال قرآن انجام شده و پس از بررسی نمونه‌هایی از امثال، حکمت و معرفت‌بخشی آن‌ها را اثبات کرده است. همچنین پژوهش «نمادشناسی حیوانات در امثال قرآن» (قلی‌پور زبید و همکاران، ۱۳۹۸) با رویکرد ادبی و نمادشناختی، جلوه‌های تمثیلی قرآن را در هشت حیوان و نقش تربیتی و ماندگاری پیام امثال تحلیل کرده است. نمونه دیگر، تحقیق «نقد و بررسی انگاره تاریخ‌مندی تمثیلات قرآنی با تأکید بر آراء علامه طباطبایی» (عشریه و منصوری، ۱۴۰۰)، بر جاودانگی، جهان‌شمولی و قابلیت جریان امثال

عربی مشهود است؛ مانند بیت حافظ: «چو هست آب حیات به دست، تشنه میبر» برگرفته از آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا» (انبیاء/۳۰) و بیت مثنوی معنوی: «لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره/۱۹۵) و نمونه‌های عربی چون «اخر من حمالة الحطب» (العسکری، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۳۱). با این حال، تمرکز پژوهش حاضر بر مثل‌پردازی قرآنی و شیوه‌های کاربرست آن در متن وحی است؛ نه رهگیری همه مصادیق اثرپذیری تاریخی یا ادبی. بنابراین، در ادامه، پس از تبیین انواع مثل در قرآن، این پژوهش به بررسی گونه‌های مثل‌پردازی و کارکردهای هدایتی و تربیتی آن‌ها خواهد پرداخت و چارچوبی تحلیلی برای فهم اثرگذاری امثال بر اندیشه و رفتار مخاطب ارائه می‌دهد.

۴ گونه‌شناسی امثال در قرآن

امثال قرآن از نظر ساختار بیانی و شیوه انتقال معنا، یکسان نیستند و هر دسته با بهره‌گیری از ویژگی‌های خاص زبانی و بلاغی، نقش متفاوتی در هدایت و تأثیرگذاری بر مخاطب ایفا می‌کند. از این رو، شناخت گونه‌های مختلف امثال، زمینه فهم دقیق‌تر کارکردهای تربیتی و هدایتی آن‌ها را فراهم می‌کند. توجه به این تفاوت‌های ساختاری، امکان درک بهتر شیوه‌های متنوع بیان تمثیلی را در قرآن فراهم می‌کند. براساس ساختار بیانی و نحوه دلالت، می‌توان امثال قرآنی را در سه گونه اصلی دسته‌بندی کرد:

۴/۱ مثل مصرّح

مثل مصرّح شامل نمونه‌هایی است که در آن‌ها لفظ «مثل» یا عبارتی صریح برای تشبیه به کار رفته و بیشترین کاربرد را در قرآن دارند (زرکشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۸۶).

نمونه: آیات {مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا...} (بقره/۲۰-۱۷)؛ خداوند حال منافقان را به فردی تشبیه می‌کند که در شب تاریک آتشی افروخته و با خاموشی شعله باز به تاریکی بازمی‌گردد. در نمونه دیگر، سرگردانی آنان میان هدایت و گمراهی با باران

و تبیین غایات الهی به کار گرفته است (سبحانی، ۱۳۹۰، ص ۱۰). بدین ترتیب، «مَثَل» عبارتی کوتاه، رسا و ماندگار است که با ترکیب ایجاز لفظ، اصابت معنا و حسن تشبیه، انتقال مفاهیم پیچیده را تسهیل می‌کند (ابن سلام، ۱۹۸۰، ص ۳۴؛ زمخشری، ۱۹۷۷، ج ۱، ص ۲؛ توفیق، ۱۴۰۸، ص ۴). فارابی نخستین اندیشمندی است که به تعریف اصطلاحی «مَثَل» پرداخته و آن را بلیغ‌ترین شیوه حکمت دانسته که عموم مردم بدان گرایش دارند و از طریق الفاظ و داستان‌های آشنا، مسائل زندگی را حل و راه صحیح زیست را ارائه می‌کند (فارابی، ۱۹۴۷، ج ۱، ص ۷۴). چنین ویژگی، همراه با انتخاب دقیق و تناسب موضوع، سبب ماندگاری امثال در حافظه جمعی و تأثیر آن‌ها در تربیت و اصلاح رفتار شده است (سیوطی، ۱۹۹۸، ج ۱، ص ۳۷۵؛ ابن رشیق، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۲۸۰). با توجه به خاستگاه تاریخی امثال، بسیاری از پژوهشگران آن‌ها را برگرفته از فرهنگ شفاهی و ادبی پیش از اسلام می‌دانند که در قرآن با پوششی نو و توحیدی بازتولید شده‌اند (توفیق، ۱۴۰۸، ص ۴۵). قرآن کریم واژه‌های «مثل» و «امثال» را در چهار حوزه اصلی به کار برده است: سنن و روش پیشینیان (بقره/۲۱۴؛ زخرف/۸)، عبرت (زخرف/۹۵)، صفت و ویژگی (فتح/۲۹؛ محمد/۱۵) و عذاب (ابراهیم/۲۴؛ فرقان/۳۹) (دامغانی، ۱۴۱۶، ص ۴۱۶-۴۱۵). با این حال، پژوهش حاضر تمرکز بر تمثیل حالت یا امری به حالت یا امری دیگر در قرآن دارد، چه با ذکر لفظ «مثل» باشد و چه از طریق تشبیه، استعاره یا کنایه تحقق یابد. هدف این نوع مثل، انتقال مفاهیم دشوار یا عمیق، پندآموزی و تربیت مخاطب است (اسماعیل، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۹۹). قرآن با بازسازی و جهت‌دهی امثال در چارچوب زیست مؤمنانه، نه تنها آیین فرهنگ پیشین نیست، بلکه حامل جهت‌گیری توحیدی و ارزش‌های اسلامی است. این بازآفرینی، مسیر تازه‌ای در ادب و فرهنگ اسلامی گشود و تأثیر آن در قالب‌های ادبی مختلف، حتی در زبان‌ها و فرهنگ‌های غیرعربی، قابل مشاهده است. نمونه‌های اثرپذیری ادبی از قرآن در شعر فارسی و

را مغایر با هدایت وحی ندانسته‌اند (ابن اثیر، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۲۰۰؛ الجارم و امین، ۱۴۳۴، ص ۳۰۸).

ارسال المثل با استفاده از آیاتی که مضمون و حکمتی جاودان دارند، امکان تربیت اخلاقی و رفتاری مخاطب در طول زمان را فراهم می‌کند. این گونه از مثل‌ها، درس‌های عبرت‌آموز و هدایتی ماندگار برای نسل‌های مختلف ارائه می‌دهد و نشان‌دهنده انعطاف و جاودانگی پیام قرآنی در هدایت انسان است.

۵. خصایص ساختاری و ادبی امثال قرآن

اهمیت امثال قرآنی ناشی از جایگاه رفیع قرآن و تمایز بنیادین کلام وحی از سخن بشر است. این امثال، برآمده از علم الهی و حکمت لایتناهی هستند و با ایجاد پیوندی هماهنگ میان حس، عقل و قلب، حجت را کامل کرده و وجدان انسانی را بیدار می‌کنند تا فرد در مسیر تفکر صحیح و شناخت واقعیت‌ها قرار گیرد (عنکبوت/۴۳؛ حشر/۲۱). امثال قرآن نه صرفاً بیان زیبا و هنری، بلکه ابزارهایی تربیتی و هدایت‌گر هستند که با ویژگی‌های منحصربه‌فرد خود، تأثیری ژرف و پایدار بر رفتار و اخلاق انسان می‌گذارند و راه را برای نزدیک شدن به حق و دوری از باطل هموار می‌سازند. ایجاز کلام، انتقال سریع و دقیق معنا با واژه‌های کوتاه، اصابت به‌موقع به مفهوم و زیبایی تشبیه ازجمله ویژگی‌های برجسته امثال قرآنی است. افزون بر این ویژگی‌های بنیادین، سه خصیصه تأثیرگذار دیگر این امثال شایان توجه است.

۱. ۵/۱. خصوصیت نخست، هم‌سویی امثال با قصص است. بخش عمده‌ای از امثال قرآن را می‌توان امثال داستانی دانست که ارزش‌ها و مفاهیم اخلاقی انتزاعی را با مظاهر ملموس زندگی انسان پیوند می‌دهند. این ویژگی سبب می‌شود مفاهیم مجرد، برای مخاطب قابل فهم و عینی گردد و ارتباط میان حس، عقل و قلب برقرار شود

توفنده و رعد و برق نشان داده شده، به‌گونه‌ای که از هراس مرگ دست‌ها را در گوش خود می‌برند، غافل از توانایی مطلق خداوند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۵۶-۵۵).

این گونه از امثال با تصویرسازی ملموس و بازنمایی حالات اخلاقی و رفتاری، مخاطب را از سرگردانی و بی‌راهی باز می‌دارد و پیام عبرت‌آموزی و هدایت اخلاقی را به‌طور مستقیم منتقل می‌کند.

۴/۲ مثل کامن

مثل کامن به امثالی گفته می‌شود که در آن‌ها واژه «مثل» یا ابزارهای صریح تشبیه به‌کار نرفته و رنگ و بوی قیاس نیز کم‌تر دیده می‌شود (اسراء/۱۱۰؛ نساء/۱۲۳؛ یوسف/۶۴).

نمونه‌های فارسی معادل: «اندازه نگه دار که اندازه نیکوست»، «از هر دست بدهی از همان دست می‌گیری»، «عقل از یک سوراخ دوبار گزیده نمی‌شود».

این نوع مثل‌ها با ارائه حکمتی کوتاه و مستقیم، ذهن مخاطب را به بازاندیشی در رفتار خود واداشته و بازتاب تجربه انسانی را در چارچوب آموزه‌های دینی نشان می‌دهند. بدین ترتیب، این امثال نقش مهمی در ایجاد خودآگاهی اخلاقی و تعادل رفتاری ایفا می‌کنند.

۴/۳ مثل مرسل (ارسال المثل)

مثل مرسل شامل آیاتی است که بدون استفاده از تشبیه صریح، در گذر زمان نقش مثل را یافته‌اند (یوسف/۵۱؛ انعام/۶۷؛ مدثر/۳۸).

در این زمینه میان عالمان اختلاف نظر وجود دارد: برخی این کاربری را خلاف شأن قرآن دانسته‌اند (زرکشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۸۳؛ هروی، ۱۹۸۰، ص ۱۲۳)، مانند فخر رازی که در تفسیر آیه {لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِيَ دِينِ} (کافرون/۶) آن را نادرست می‌داند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۳۳). در مقابل، ابن اثیر و متأخران بر مشروعیت و اثرگذاری این شیوه تأکید کرده و آن

مشرک را با نمایش تضادهای بنیادین زندگی، به تصویر کشیده و تفاوت آرامش اهل توحید با تشویش و اضطراب مشرکان را آشکار می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۱۹، ص ۳۳۱-۳۳۰).

۴. در مجموع، این سه ویژگی - قصه‌محوری، فراگیری و ماندگاری و اثرگذاری تمثیلی - امثال قرآن را به ابزار قدرتمندی برای تربیت اخلاقی، هدایت اعتقادی و اصلاح رفتار مخاطب بدل ساخته است.

۶. کارکردهای تربیتی و هدایتی امثال در اصلاح رفتار

پس از تبیین گونه‌شناسی و ویژگی‌های ساختاری، نوبت به بررسی کارکردهای تربیتی می‌رسد. منظور از کارکرد در اینجا، نتایج عملی و آثار وضعی است که این امثال بر روان و رفتار مخاطب بر جای می‌گذارند. این کارکردها در مسیر رسیدن به «هدف» نهایی قرآن که همان هدایت است، تجلی می‌یابند. امثال قرآنی با رسالت بیدارگری و غفلت‌زدایی، به موعظه، ترغیب به نیکی و بازدارندگی از بدی می‌پردازند و با یادآوری نعمت‌ها، حس سپاس‌گزاری را در مخاطب زنده می‌کنند. این جریان هدایتی در پیوندی ناگسستنی با مفاهیمی همچون ستایش و نکوهش، پاداش و کیفر و تکریم و تحقیر قرار دارد؛ عناصری که گاه به صورت هم‌زمان و گاه متمایز، در ساختار امثال قرآنی تجلی می‌یابند تا رفتار انسان را سامان دهند. ویژگی بنیادین و روح حاکم بر تمام این امثال، جهت‌گیری اصیل دینی و تربیتی آن‌هاست. به منظور واکاوی دقیق‌تر نقش این ابزار بیانی در تحول مخاطب، مجموعه امثال در سه دسته کلی طبقه‌بندی شده‌اند. این تقسیم‌بندی صورتی که با تکیه بر نمونه‌های مشخص ارائه شده، چگونگی اثرگذاری امثال در تعدیل رفتار و اصلاح نگرش را به تصویر می‌کشد و درک تعامل پویای میان این رویکردها را میسر می‌کند.

(البوطی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۸۲-۱۸۵). این قصه‌محوری گاه به شکل تازه ارائه شده و گاه با بازگشت به داستان‌های پیشینی، مانند آیه «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَقَصَتْ غَزَاةٌ مِنْهُمْ قُوتُهُ أَنْكَاثًا» (نحل/۹۲)، نمایان می‌شود. این آیه ضمن بیان اهمیت پایبندی به عهد و پیمان، به داستان زنی در دوران جاهلیت اشاره دارد که پشم‌های تابیده شده را پس از استحکام دوباره باز می‌کرد و نمادی از ناپایداری و بی‌ثباتی شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۱، ص ۳۷۸).

۲. ۵.۲. خصوصیت دوم، فراگیری و پایداری امثال است. امثال قرآن با بهره‌گیری از عناصر ثابت و شناخته‌شده زندگی انسان و با رویکردی فرامکانی و فرازمانی، در گذر نسل‌ها همچنان قابل فهم و الهام‌بخش‌اند (الزین، ۱۴۲۱، ص ۴۱). قرآن کریم بارها بدون ذکر نام افراد یا گروه‌های مشخص، امثال خود را بیان کرده است، مانند آیه «وَأَضْرَبَ لَهُمْ مَثَلًا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا...» (کهف/۴۵). حتی در مواردی که نام اشخاصی مانند همسران لوط و نوح، همسر فرعون و حضرت مریم آمده، تأکید بر ویژگی‌های رفتاری و پیام اخلاقی آنان، جنبه عمومی مثل را حفظ کرده و آن را از محدود شدن به فرد خاص رهانیده است (تحریم/۱۱-۱۰؛ زخرف/۵۷).

۳. ۵.۳. خصوصیت سوم، موضوعیت و اثرگذاری تمثیلی است. قرآن با بهره‌گیری از تقابل عناصر و تضادهای بنیادین، امکان درک عمیق و الگوپذیری مخاطب را فراهم می‌کند. برای مثال، آیه «مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصْمَى وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ...» (هود/۲۲) با مقایسه موجز و متقابل، وضعیت دو گروه سعادتمند و زیانکار را روشن می‌سازد. نمونه دیگر، آیه «صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ...» (زمر/۲۹) است که سرنوشت موحد و

۶٫۱ آسان‌سازی فهم مفاهیم غیبی و هدایت‌کننده

نخستین و مهم‌ترین جنبه استفاده از مثل در قرآن، ملموس کردن حقایق متعالی و معقول است. با بهره‌گیری از تشبیه، مادی‌سازی و تقریب مفاهیم انتزاعی، مثل، امور غیبی و پیچیده را برای ذهن مخاطب قابل فهم و ارتباط میان عقل، حس و قلب را برقرار می‌کند. این دسته از امثال، به‌ویژه در معرفی خداوند، نظام معاد و نظام پاداش و کیفر، نقش اساسی دارند. نمونه‌ای از این رویکرد، آیه نور است: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (نور/۳۵). این آیه با بیانی تمثیلی، نور الهی را به مصباح در مشکاة تشبیه و درکی اولیه از وجود باری تعالی را برای مخاطب، از عامی تا عالم، فراهم می‌کند (معرفت، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۶۰). نمونه دوم، تصویرگری ترسناک آتش جهنم در آیه «إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِ ... كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ» (مرسلات/۳۲-۳۳) است. این آیه با بهره‌گیری از نمادهای محسوس مانند قصر و شتران زرد، عظمت و دهشت آتش جهنم را به شکل ملموس و قابل درک برای مخاطب نمایش می‌دهد. استفاده از قصر به جای جبل، و رنگ زرد شتران، ارتباط منطقی و تمثیلی با عذاب الهی و پاداش‌های دنیوی دارد و فهم پیام غیبی معاد را تسهیل می‌کند (خطیب، ۱۴۲۴، ج ۱۵، ص ۱۴۰۴؛ صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج ۲۹، ص ۳۴۶؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴، ج ۲۹، ص ۴۰۳).

۶٫۲ ترغیب مخاطبان به رفتار اخلاقی

دومین کارکرد مهم امثال قرآنی، ترغیب و تشویق مخاطب به رفتار شایسته است. قرآن کریم از طریق تأثیرگذاری بر وجدان و انگیزه‌های درونی انسان، زمینه‌ساز شکل‌گیری رفتار اخلاقی و متعالی می‌شود. در این شیوه، بیان وجوهی که نفس بشری به آن متمایل است، به‌ویژه با محوریت بهشت و نعمت‌های الهی (رعد/۳۵؛ محمد/۱۵؛ واقعه/۲۳)، به ایجاد انگیزه درونی و حرکت به سوی عمل نیک کمک می‌کند. نمونه‌ای روشن در این زمینه، آیه «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ...» (بقره/۲۶۱) است. در این

آیه، اتفاق به مثابه بذر تصور شده که باروری و رشد آن در قالب خوشه‌های پربار نشان داده شده است. چنین تمثیلی، هم ضرورت و ارزش اخلاقی اتفاق را نمایان و هم اثر اجتماعی و فردی آن را برجسته می‌کند؛ بدین ترتیب مخاطب به شکل ملموس و انگیزشی به رفتار نیک هدایت می‌شود (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۴۱۷). نمونه دیگر، آیه «وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ...» (بقره/۲۶۵) است که با تصویرسازی طبیعت و بهره‌گیری از نمادهای ملموس، انگیزه درونی مخاطب را برای انجام اتفاق و اعمال پسندیده تقویت می‌کند. نمونه دیگری از تمثیل‌های قرآن در این زمینه، مقایسه دوگانه حق و باطل به «شجرة طيبة و شجرة خبيثة» در آیات «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا...» (ابراهیم/۲۶-۲۴) است. درخت پاک، دارای ریشه‌ای مستحکم و شاخه‌هایی گسترده است که میوه‌های مستمر تولید می‌کند و یادآور باورهای پایدار و ریشه‌دار است؛ درحالی‌که درخت خبیث ریشه‌ای ضعیف دارد و با کوچک‌ترین فشار از زمین کنده می‌شود، همانند باورهای سطحی و ناپایدار. استفاده از این تصویر پویا و ملموس، جلب توجه و اثرگذاری عمیق بر مخاطب را تسهیل می‌کند (قطب، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۲۱۰۰-۲۰۹۸).

۶٫۳ استفاده راهبردی از ستایش و نکوهش و سازوکار تقبیح و بزرگداشت

به کارگیری اسلوب بزرگداشت و خردانگاری، زمینه ساز بهره‌وری بیش از پیش مخاطبان کلام وحی از امثال قرآنی می‌شود. در این روش قرآن کریم با یادکرد بدان و خوبان روزگار حیات بشری از همان اوان خلقت تا زمان نزول وحی، با تکیه بر اهمیت الگوپذیری به بیان امثال خود پرداخته است. نمونه روشن در این باره گزارش احوال انبیای الهی و ستمگران زمان ایشان است. شاهد مثال روشن در این باره آیه «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ

السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَ مَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيُغَيِّظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَ أَجْرًا عَظِيمًا» (فتح/۲۹) در بیان اوصاف پیامبر اکرم (ص) و پیروان ایشان است. آیاتی که حسن ختام سوره فتح و به مثابه جمع بندی آن در قالب تمثیلی است که ریشه در آموزه های وحیانی آیات آغازین این سوره دارد. آغازگر این آیه پیوند ناگسستنی پیروان پیامبر خاتم (ص) با ایشان در مهربانی با دوستان خدا و دشمنی با دشمنان توحید است. پیروانی که وعده انتقال از ضعف به قدرت و از قلت به کثرت به ایشان داده شده است؛ چراکه به وعده مثل گونه قرآن وجود ایشان همچون کشتی است که جوانه های خود را رویانده پس تقویتش کرده تا سستبر و ضخیم شده و در نتیجه بر ساقه هایش [محکم و استوار] ایستاده است، به طوری که کشاورزان را [از رشد و انبوهی خود] به شگفت می آورد تا خدا به وسیله [انبوهی و نیرومندی] مؤمنان، ناباوران را به خشم آورد (الزحلی، ۱۴۱۱، ج ۲۶، ص ۲۰۵، ۲۰۶). هدفمندی به کارگیری اسلوب تحقیر و تعظیم در امثال قرآن، تنها محدود به مصادیق انسانی آن نشده است. به گونه ای که گاه مفاهیم مثبت و منفی در کارزاری آشکار در برابر یکدیگر قرار گرفته و به عنوان مثلی قرآن متجلی شده اند. از جمله این موارد می توان به دو آیه «وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَّاحُ وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتَدِرًا * الْمَالُ وَ الْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَ خَيْرٌ أَمَلًا» (کهف/۴۶-۴۵) اشاره کرد. تمثیلی که ناپایداری حیات دنیا و نعمت های آن را جلوه گر شده و در مقابل بر دوام اعمال نیک در پیشگاه باری تعالی تأکید کرده است.

۶،۴ پیشگیری از انحرافات و اصلاح کردار ناپسند

قرآن کریم با بهره گیری از امثال قصه محور، رمزگونه و عناصر طبیعی، جلوه ای تازه به مثل بخشیده و از

این طریق، رفتارهای مطلوب را در میان مؤمنان ترویج داده و از گرایش به انحراف و کج رفتاری بازمی دارد. در این رویکرد، تأکید بر تشبیه رفتارهای ناپسند به حیوانات و حشرات، نقش مؤثری در پیشگیری از کردار نادرست دارد. لازم به ذکر است که چنین تشبیه هایی به هیچ وجه توهین به آن جانداران نیست، بلکه بازتابی از انحراف و تنزل انسان نسبت به جایگاه والای خود است؛ زیرا انسان موجودی مختار و برخوردار از قابلیت ارتقاء معنوی است، حال آنکه حیوانات در محدوده طبیعت خود آفریده شده اند و توان تغییر موقعیت اخلاقی یا معنوی ندارند. از این رو، وقتی انسان با نادیده گرفتن شأن و مقام خویش، خود را پایین تر از حیوان قرار می دهد، مستحق سرزنش و توبیخ الهی می شود (اعراف/۱۷۹؛ فرقان/۴۴). تعدادی از آیات قرآن، با یادکرد حیوانات و حشرات، زشتی رفتارهای ناپسند انسانی را به نمایش گذاشته اند. نمونه بارز این رویکرد، آیه «وَ لَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَ لَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ... مَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ...» (اعراف/۱۷۶) است. در این مثال، فردی که از آیات الهی روی گردانده، به رفتار سگ تشبیه شده است؛ سگی که حتی در شرایط عادی و بدون فشار، لهله می زند و هرگز آرام نمی گیرد. بدین ترتیب، پیامبرانه آیه نشان می دهد که کسی که از هدایت خداوند اعراض کرده، حتی با توبیخ و راهنمایی، همچنان در دام گمراهی گرفتار است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۷۷۰). تفسیرهای کلاسیک نیز این تمثیل را بیانگر وضعیت دشوار دنیاخواهان می دانند؛ افرادی که در لذت های زودگذر غرق شده و دنباله روی هوای نفس خود، دل از یاد خدا برکنده اند و دنیا را به جای قبله نیازهای خویش قرار داده اند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۵، ص ۵۶). مجاهد این تشبیه را شدیدترین نوع تمثیل برای نشان دادن سرنوشت دنیاخواهان قلمداد کرده؛ چراکه آنان دیگر اختیار واقعی بر نفع و ضرر خود ندارند و همچون سگ هار، نه تنها خود را گرفتار و رسوا می کنند، بلکه دیگران را نیز در میانه گمراهی درگیر می کنند (النحاس، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۱۰۶). تعبیر «چسبیدن به زمین» در این آیه، سمبلی از وابستگی بی پایان به

تاریخی و فرهنگی قابلیت فهم و کاربرست داشته باشند.

۴. یکی از مهم‌ترین کارکردهای امثال قرآن، ایجاد امکان فهم مفاهیم فراتر از تجربه حسی انسان است. تمثیل‌های قرآنی با تبدیل معانی انتزاعی به تصاویر محسوس، زمینه ادراک موضوعاتی همچون توحید، هدایت، ضلالت، معاد و جزا را فراهم آورده و فاصله میان عالم غیب و تجربه انسانی را کاهش داده‌اند.

۵. بخش قابل توجهی از امثال قرآن در خدمت ایجاد انگیزه برای گرایش به فضایل اخلاقی قرار گرفته است. تصویرسازی از آثار و برکات رفتارهای پسندیده، به‌ویژه در حوزه‌هایی همچون ایمان، انفاق و عمل صالح، مخاطب را به سوی انتخاب آگاهانه رفتارهای مطلوب سوق می‌دهد و زمینه درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی را فراهم می‌کند.

۶. بهره‌گیری از سازوکار ستایش و نکوهش در امثال قرآن، از دیگر راهبردهای تربیتی برجسته این شیوه بیانی است. ارائه الگوهای مثبت و منفی و ترسیم سرانجام هر یک، مخاطب را در فرآیند ارزیابی رفتارها یاری رسانده و بستر لازم برای همانندسازی با الگوهای مطلوب و پرهیز از الگوهای نامطلوب را فراهم می‌کند.

۷. امثال قرآنی افزون بر نقش ایجابی خود در تربیت، کارکردی بازدارنده نیز دارند. تشبیه برخی رفتارها و صفات ناپسند به نمونه‌های ملموس و تنفربرانگیز، موجب برجسته شدن زشتی آن‌ها و تقویت حساسیت اخلاقی مخاطب در برابر انحرافات فکری و رفتاری می‌شود.

۸. برآیند مباحث گویای آن است که میان گونه‌های مختلف امثال قرآن، ویژگی‌های ساختاری آن‌ها و کارکردهای تربیتی و هدایتی‌شان پیوندی منسجم و هدفمند برقرار است. ازاین‌رو، امثال قرآن را باید بخشی از نظام تربیتی قرآن کریم دانست که با تأثیرگذاری هم‌زمان بر ساحت شناختی، عاطفی و

دنیا و تعلقات مادی است که با سرشت نافرمانان و دنیاخواهان آمیخته شده و امکان تأثیرپذیری از هدایت الهی را از آنان سلب کرده است (ابن القيم، ۱۴۰۶، ص ۲۸؛ سبحانی، ۱۴۲۰، ص ۱۳۹).

۷ نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد که «مثل» در قرآن کریم صرفاً صنعتی بلاغی برای زیباسازی کلام نیست، بلکه سازوکاری معرفتی - تربیتی برای انتقال مؤثر پیام‌های اعتقادی و اخلاقی و جهت‌دهی به کنش انسانی است. ازاین‌رو، امثال قرآنی را باید بخشی از منطق هدایتی قرآن دانست که با تبدیل مفاهیم انتزاعی و غیبی به تصاویر محسوس، امکان فهم، پذیرش و درونی‌سازی آموزه‌ها را افزایش می‌دهد. بر همین اساس، نتایج به‌دست‌آمده را می‌توان در محورهای زیر جای داد:

۱. واکاوی مفهوم «مثل» در منابع لغوی، بلاغی و قرآنی روشن ساخت که تمثیل در قرآن کریم فراتر از یک آرایه ادبی عمل می‌کند و به منزله روشی هدایتی برای نزدیک‌سازی مفاهیم عقلی، اخلاقی و اعتقادی به سطح ادراک مخاطبان به کار گرفته شده است. از این منظر، مثل یکی از ابزارهای بنیادین قرآن در فرآیند تعلیم و تربیت انسان به‌شمار می‌آید.

۲. بررسی گونه‌های امثال قرآنی حاکی از آن است که تنوع قالب‌های تمثیلی با تنوع اهداف هدایتی و شیوه‌های اثرگذاری بر مخاطب ارتباط مستقیم دارد. مثل‌های مصرّح، کامن و مرسل، هر یک متناسب با اقتضای مقام و ویژگی پیام، نقش خاصی در انتقال مفاهیم و جهت‌دهی به نگرش و رفتار مخاطبان ایفا می‌کنند.

۳. در میان ویژگی‌های ساختاری امثال قرآن، قصه‌محوری، فراگیری و ماندگاری و نیز ظرفیت بالای تصویرسازی تمثیلی، بیش از سایر ویژگی‌ها در تأمین اهداف تربیتی قرآن نقش‌آفرین‌اند. این خصائص موجب شده‌اند که پیام‌های نهفته در امثال، محدود به فضای نزول نبوده و در موقعیت‌های گوناگون

رفتاری انسان، زمینه هدایت، اصلاح و تعالی فرد و جامعه را فراهم می‌کند.

منابع

قرآن کریم

جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية. بيروت: دار العلم للملايين.

حائری طهرانی، علی. (۱۳۷۷ش). مقتنیات الدرر. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

حافظ شیرازی، شمس الدین محمد. (۱۳۶۳ش). غزلیات حافظ شیرازی. تهران: پاژنگ.

خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۴ق). التفسیر القرآنی للقرآن. بیروت: دار الفکر العربی.

دامغانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۶ق). النبأ العظیم: الوجوه و النظائر لالفاظ کتاب الله العزیز. مصر: وزارة الاوقاف.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دار الشامیه.

رحمتی، سید مهدی. حاجی اکبری، فاطمه. (۱۴۰۰ش). انگاره ضرورت و اکاوی علوم قرآنی در منابع غیرمستقل (مطالعه موردی: تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان). مطالعات علوم قرآن. شماره ۱۰، ص ۳۸-۷.

زبیدی، محمد مرتضی. (۱۹۶۵م). تاج العروس من جواهر القاموس. الكويت: دار الهدایة.

الزحلی، وهبة. (۱۴۱۱ق). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج. دمشق: دارالفکر.

زركشى، بدر الدين محمد بن بهادر. (۱۴۰۸ق). البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دارالکتب العلمیه.

زمخشري، ابوالقاسم جار الله محمود بن عمر. (۱۹۷۷م). المستقصى فی امثال العرب. بیروت: دارالکتب العلمیه.

الزین، سمیح عاطف. (۱۴۲۱ق). الأمثال و المثل و التمثل و المثلات فی القرآن الکریم. قاهرة: دارالکتاب المصری.

ابن اثیر، محمد بن عبد الکریم. (۱۳۷۶ق). المثل السائر فی ادب الکاتب و الشاعر. القاهرة: دار نهضة مصر للطباعة و النشر.

ابن سلاّم، ابوعبید القاسم الهروی. (۱۹۸۰م). الامثال. مكة المكرمة: دار المأمون للتراث.

ابن رشيق، حسین بن رشيق. (۱۴۰۱ق). العمدة. بیروت: دار الجیل.

ابن ابی زمنین، محمد. (۱۴۲۳ق). تفسیر ابن ابی زمنین. قاهرة: نشر الفاروق.

ابن عاشور، محمد طاهر (۱۹۸۴م). تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور. تونس: الدار التونسية للنشر.

ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. بیروت: مكتبة الاعلام السلامی.

ابن قیم جوزیه، محمد بن ابی بکر (۱۴۰۶ق). الامثال فی القرآن الکریم. طنطا: مكتبة الصحابة.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.

اسماعیل، محمد بکر. (۱۴۱۹ق). دراسات فی علوم القرآن. مصر: دارالمنار.

البوطی، محمد سعید رمضان. (۱۴۲۰ق). من روائع القرآن. بیروت: مؤسسة الرسالة.

توفیق. ابوعلى. (۱۴۰۸ق). الامثال العربیة و العصر الجاهلی. بیروت: دارالفائس.

ثعلبی. احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). الكشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

الجارم، علی. امین، مصطفی. (۱۴۳۴ق). البلاغة الواضحة. قم: دار الغدير.

فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

فضل الله، محمدحسین. (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الملائک.

قرائتی. محسن. (۱۳۸۸ش). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

قطب، سید. (۱۴۲۵ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دارالشروق.

القطان، مناع. (۱۴۲۱ق). مباحث فی علوم القرآن. بیروت: مؤسسة الرسالة.

قمی. علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳ش). تفسیر قمی (علی بن ابراهیم). قم: دارالکتاب.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحارالانوار الجامعة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

مشهدی قمی. محمد بن محمد. (۱۴۱۱ق). کنز الدقائق و بحر الرغائب. تهران: مؤسسة الطبع و النشر وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی.

مصطفوی. حسن. (۱۴۱۷ق). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۸ش). التمهید فی علوم القرآن. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.

مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ق). التفسیر الکاشف. قم: دارالکتاب الإسلامی.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۶ق). امثال القرآن الکریم. قم: مدرسة الامام علی بن ابی طالب (ع).

..... (۱۳۷۱ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیة.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۱ش). مثنوی معنوی. تهران: انتشارات زوار.

سبحانی، جعفر. (۱۳۹۰ش). مثل‌های آموزنده قرآن. قم: مؤسسه امام صادق (ع).

..... (۱۴۲۰ق). الامثال فی القرآن الکریم. قم: مؤسسة الامام الصادق (ع).

سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ق). تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم. بیروت: دارالفکر.

سیوطی، جلال‌الدین. (۱۹۹۸م). المزهرة فی علوم اللغة و أنواعها. بیروت: دارالفکر.

شافعی، محمد بن ادریس. (۲۰۰۹م). الرسالة. بیروت: المكتبة العلمية.

صادقی تهران، محمد. (۱۴۰۶ق). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. قم: نشر فرهنگ اسلامی.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۲ق). تفسیر جوامع الجامع. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

..... (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصرخسرو.

طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۵ق). جامع البیان عن تأویل القرآن. بیروت: دارالفکر.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: مطبعة الاعلام الاسلامی.

العسکری، ابوهلال حسن بن عبد الله. (۱۴۰۸ق). جمهرة الأمثال. بیروت: دار الجیل.

عکاشه، محمود. (۲۰۰۵م). التحلیل اللغوی فی ضوء علم الدلالة. مصر: دار النشر للجامعات.

فارابی، اسحاق بن ابراهیم. (۱۹۴۷م). دیوان الادب. القاهرة: مجمع اللغة العربية.

المیدانی، احمد بن محمد. (۱۳۶۶ش). مجمع الامثال.
مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس
رضوی.

النحاس، احمد بن محمد. (۱۴۰۹ق). معانی القرآن.
السعودية: نشر جامعة ام القرى.

..... (۱۳۹۹ش). کلیات
شمس تبریزی. تهران: انتشارات پیام
عدالت.